

QARAQALPAQ ŞAİRİ HACİNİYAZ

2020-ci ildə "Elm və təhsil" nəşriyyatında işıq üzü görmüş Haciniyaz "Şeirlər" adlı kitabın yenidən işlənmiş olavə edilmiş ikinci nəşri kimi 2025-ci ildə "Optimist" MMC mətbəəsində Haciniyaz "Salam deyərsən" (şeirlər, söcərə və poema) adlı altıncı oxuculara yenidən təqdim olunur. Kitab XIX əsr qaraqalpaq ədəbiyyatının tənqidi nümayəndəsi Ziyar toxallıslı Haciniyaz Kosıbay ulının (oğlunun) şeirlərindən və sonnda isə "Haciniyaz poeziyasında" antropomorf, toponim, etnonim, hidronim, zoonim, leksik vahidlər və folklor - etnoqrafik terminlərin şərhindən ibarət olmaqla Azərbaycan oxucusunun ixtiyarına verilir. Kitab Azərbaycan dilinə professor Nizami Məmmədov - Tağısoy və onun qızı dosent Şəbnəm Məmmədovanın tövsiyələri əsasında çatdırılır. Kitab professor, AMEA Ədəbiyyat İnstitutunun Türk xalqları ədəbiyyatı şöbəsinin müdiri Məmməd Əliyev "Haciniyaz" "Salam deyərsən" şeirlər kitabının ikinci nəşrinə" adlı ön sözlə açılır. Burada Haciniyaz poeziyasının səciyyəvi cəhətlərindən söz açan alim yazır: "XVIII əsr türk dünyasında anadili ədəbiyyata keçid dövrü kimi xarakterizə olunur. Bu ənənə davamlı olaraq klassik ədəbiyyatda özünü daha çox möhkəmləndirməyə gətirib çıxardır. Eyni zamanda qeyd etdiyimiz bu ənənə hələ XVI-XVII əsrlərdən başlayaraq xalq şeiri üslubunun, onun poetik forma və məzmununun, mövzu çərçivələrinin yazılı ədəbiyyata gətirilməsi, həm də gətirdikləri onun həddindən artırıq genişlənməsi klassik ədəbiyyatın hakim mövqeyinin təsdiqlənməsi ilə nəticələnirdi. Bu təsir klassik poeziyadakı hakim ərəb-fars şeiri ənənələrini, dil-üslub xüsusiyyətlərini daşıyan kononları daşıdı, özündə anadili poeziyanın poetik leksikasının sonsuz imkanlarını bərkətlər etmək imkanı əldə etdi. Həmin dövrdə bəz vermiş xalq üsyanları, Koroglu hərəkatı, azadlıq ruhu saray ədəbiyyatının, ümumiyyətlə, köhnə idarəçilik sistemini nəzərdən qaldırdı? Cəddo zəiflədi, qeyri-anadili (həm də anadili) divan ədəbiyyatının ədəbi-estetik təsir qüvvəsinin itirilməsi gətirib çıxardı. Hələ XVI-XVII əsrlərdən Şah İsmayıl Xətai, Qurbanı, Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım və b. sənətkarların yaradıcılığında özünü göstərən bu meyil sonralar türk dünyasının Molla Pənəh Vaqif, Qaracəfəli, Məhmətlıqulı Fəraqi, qaraqalpaq şairi Haciniyaz Kosıbay ulunun yaradıcılığında özünü daha kamill poetik zirvəsinə çatdı.

Haciniyaz qaraqalpaq klassik poeziyasının banisi kimi xalq şeiri ənənələrinə sadıq qalan, bu ənənənin ümumtürk poeziyası kontekstində yüksək zirvələrə çatdıraraq şair kimi tanınmışdır. Hər şeydən öncə onun yaradıcılığının mühüm cəhəti ondan ibarətdir ki, o, anadili türk poeziyasının qabaqcıl ənənələrinə, dil, üslub, poetik forma mədəniyyətinin, bədii təsvir və ifadə vasitələrinin zənginliyini sadıq qalararaq bir-birindən daha artıq ürkülərə uy taparaq, ruh oxşayan gözəlliklər, t'rifnamə??, nəsihətnamələr, vücutnamələr (tolifnam), qışma və müxtəməllər yaratmaqla Molla Pənəh Vaqif, Məhmətlıqulı Fəraqi ənənələrini uğurla davam etdirmişdir" (s.4-5).

Bu xüsusa fikirliyə davam edən Məmməd Əliyev Haciniyaz Kosıbay ulunun şeirlərini müqayisəli şəkildə təhlil edir, şeirlərinin nümunələr gətirmək yolu ilə mülahizələrini əsaslandırır və müstəqil olaraq bu sahədəki əməyini yüksək qiymətləndirir.

Daha sonra kitabın tərcüməçiləri olan Nizami Məmmədov - Tağısoy qızı Şəbnəm Məmmədovanın 40 səhifədən ibarət olan "Qaraqalpaq xalq rəhnunün törənməsi"ni Haciniyaz Kosıbay oğlu" adlı genişləndirilmiş xalq xarakterli qeyri yazılan kitabda özünə yer almışdır ki, əslində bu yazı Haciniyazın poetik kimliyi haqqda əyani fikir formalaşdırır.

Belo ki, bu burada şairin tərcümeyi-halından tutmuş yaradıcılığının özəl cəhətlə-

rına qədər hamısı ilə bağlı geniş və əhatəli məlumat alırıq ki, bu da kitabda verilmiş poetik örnüklərin mövzu, mahiyyəti və ədəbi-poetik döyri haqda oxuculara mühüm tövsiyələr yaradır. Həmin yazının başlanğıc hissəsindən bir parçaya qədər yitir-sək, burada nə qədər dərcəndə mühüm və zəruri informasiyaların daşındığını fərqləndirənlər: "Qaraqalpaq ədəbiyyatının inkişafında əsərlərini Ziyar toxallıslı ilə yazmış Haciniyaz Kosıbay oğlunun (1824-1878) müstəsna xidmətləri vardır. O, milli mədəniyyət tarixinə gərkəmli söz sərəffı, baxış-sair kimi daxil olmuşdur. Böyük sonetlər əsərlərini xeyli qismini musiqinin köməyi ilə ifa etmişdir. "Bozatau", "İgidler", "Başqa" və digər bu kimi yaradığı nümunələrdə şairin vətənpərvərlik, humanizm, etik, estetik və fəlsəfi baxışları öz əksini tapmışdır.

Haciniyazın seçilmiş əsərləri Qaraqalpaqda bir neçə dəfə nəşr olunmuşdur. 1994-ci ildəki nəşr Haciniyazın 170-illik yubileyi münasibətlə həyata keçirilmişdir. 2014-cü ildə isə Haciniyazın 190 illik yubileyinə həsr olunmuş "Seçilmiş əsərlər" işıq üzü görmüşdür. Daha doğrusu, 2014-cü ildəki "Haciniyaz Bülbülizban". "Seçilmiş əsərləri. Qaraqalpaq ədəbiyyatı münəbbəti" seriyasından (Haciniyaz adına Nökiş Dövlət Pedaqoji İnstitutunun əməkdaşları tərəfindən - Nökiş, 2014, 144 b.) v? "Zinjöz. M'nqi miyralar" (?zbqkistan Respublikası İlimlər Akademiyəsi Karakalpakstan böli. Karakalpak qumantir ilimlər ilim-izertlə institutu tərəfindən - Nökiş, "İlim", 2014, 248 b.) nəşr olunmuşdur.

Haciniyaz Bülbülizban "Seçilmiş əsərləri" kitabına Haciniyaz adına Nökiş Dövlət Pedaqoji İnstitutu Qaraqalpaq ədəbiyyatı kafedrasının müdiri, filologiya elmləri doktoru, professor Kenesbay Aıllıbəygenov "Ruhı gözəllik təmsil" adlı geniş ön söz yazmışdır. On sözdə haqlı olaraq göstərir ki, Haciniyaz XIX əsr qaraqalpaq ədəbiyyatında lirik poeziya nümunələri yaradan gərkəmli sair kimi tanınmışdır. Onun əsərlərini ideya-bədii gərkəmli qaraqalpaqların ruhi mədəniyyətinin əvəzsi qarçısı olduğunu sübut etmişdir.

Haciniyaz yaşadığı dövrün keşməkeşlərini içində daşıyan yazıçı insanlardan olmuşdur. Haciniyazın atası Kosıbay doğma elə, yaşay vətənlərlə yanaşımaqla, öz xalqının tarixini dərindən bilən ifadə, alxun və içində ruhənlik düşüncəsini səvqlə daşıyan böyük şəxsiyyətlərdən idi. Anası Nəzirə xanım da sözlə, şeirə, ifadəyə bağlı olmaqla, həm də həzrəcəvəliyi ilə fərqlənən qaraqalpaq qadınlarından olmuşdur.

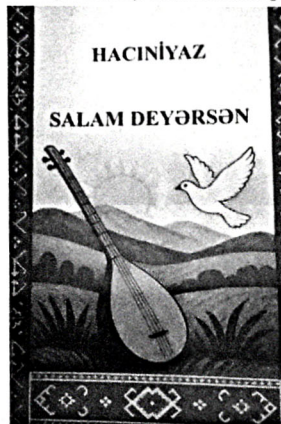
Keçmiş illərin biza gətirdiyi soraqlardan müəyyənləşdirmək olar ki, Haciniyaz 1824-cü ildə Aral dənizi atərlərində Konrat boyliyinin "Yetim öək" elatının yaşadığı Kiyat - Aşamaylı aulunda, indiki Muynak rayonunun "Qamış leqet" də ruhani ailsində doğulmuşdur.

Haciniyaz Xocamurad isən mədrəsəsinə təhsilə başladığından sonra Yelmurad axund mədrəsəsində təhsil almışdır. Bundan başqa, gələcək şair Xivəddəki Kutlunmurad və ?irəzi xan mədrəsələrində təhsilini də kamilləşdirmişdir.

Haciniyaz təhsil aldığı illərdə Firdovsi, Sədi, Novai, Füzuli və başqa bu kimi sonetkarların əsərlərini böyrənməklə yanaşı, həm də müsəlman dünyasının dini və dünyəvi əsərləri ilə yaxından tanış olmuşdur. Nümunə üçün on demək kifayətdir ki, Haciniyaz hələ on altı yaşda olarkən Novainin "Divanı"nın üzünü çıxarmışdır. Eyni zamanda qeyd edək ki, onun katiblik bəcarəti Şorq poeziyası klassiklərinin əsərlərinə verdiyi böyük döyrlə bağlı idi. Bundan başqa, Haciniyaz Orta Asiya xalqlarının, o cümlədən qaraqalpaqlar ruhi baxımdan yaxın olan türkmen Məhmədlıqulunun əsərlərini də mütaliə edib, dərindən öyrənmişdir.

Haciniyazın şeirləri, hər şeydən öncə, öz mövzu, janr, forma, üslub özəlliyi nöqtəyi-nəzərdən, qeyri-adi obrazlar sistemi yaratmaqla baxımdan, süjet motivlərinin oxurlayma bilmək sahəsində qaraqalpaq milli ədəbiyyatında özünə öcül mövqə qazanmış qozol, müxtəməllər, məsnəvi, mürəbbə, rübai, aytis, aforizmlər, satirik-yumoristik poeziya, öyüd-nəsihət, gözəlləri tərəf ed'n nəğmələr yaratmaqla xalq ruhunun törənməmiş kimi ortadadır. Bundan başqa, Haciniyazın əsərlərini on fərqli və özəl xüsusiyyəti onun yaradıcılıq mənasının orijinallığını formalaşdırırmışdır. Maraqlıdır ki, şairin yazıb-yaratdığı dövrlərdə Orta Asiya və Qafqaz dağlarının otklorində, Qazaxıstanda, Edil-Yaik çayları arasında yaşayaraq türk xalqları arasında Haciniyazın "Ellorim vardır", "Çıxdı can", "Qız Mənşəli aytis" və digər mövzulu əsərləri son dərəcə möşür olmuşdur" (s.12-14).

Gördüyümüz kimi, biz bu hissədən Haciniyazın rəsmi kimliyi haqda və eyni zamanda poetik kimliyi barədə mühüm bilgi-

lə ala bilirik. Bu minvalla Haciniyazın yaradıcılığını təhlil edən müstəqil şairin poetik portretini yetərli dərəcədə təqdim edə bilirik. Hotta bir qədər sonra rast gəldiyimiz aşağıdakı cümlələr isə şairin dövrünün elmi bilikləri ilə - Şorqla yanaşı Qərb mütəfəkkirlərinin əsərlərində də yaxından tanış olduğu haqda mühüm informasiya verir: "Haciniyaz elə bir yaradıcı şəxsiyyət olmuşdur ki, onun poeziyasının dili qaraqalpaq ədəbi dilinin formalaşmasına nəzərdən qaldıraraq təsir göstərmişdir. Onun Şorq və türk klassiklərinin yaradıcılığı ilə yanaşı, qədim yunan mütəfəkkirlərinin (Platonun və Aristotelin) əsərləri ilə də tanış olduğunu, şeirlərində onlara müraciət etdiyini yaxşı görürük" (s.24).

Əlbəttə ki, Haciniyazın bu zəngin mütaliəsi fəonda geniş dünyagörüşə sahib olması onun bədii yaradıcılığına da təsir-sis ötürmüşdür, onun əsərlərini mükməml poetik vüsət əlmasında yarımdır olmuşdur. Dahi Füzulinin təbircinə desək, elmsiz sair əsarı soy divar kimidir. Bu xatımdan da Haciniyazın şeirləri onun zəngin elmi və poetik təfəkküründən qidalanmış və qaraqalpaq xalq ruhunu oxşamışdır.

Ceyhunda yaylayar mançit elləri, Ata tokan qaraqalpaq yerləri. Xan tərəfdən qurşaqlanıb belləri, Dərya güzarına köçən dəmirşər. "Şöçərə" başlığı ilə verilən monzumə-sindən gətirdiyim bu yuxarıdakı bənddə Haciniyazın öz doğma elini-yurdunu böyük el möhəbbətlə öyüv-vəsf etdiyini görürük.

Yaman sözün sonu pis şey gətirər, İnsanı ərəzaylı, şeytan öldürər. Qayğılı iş bir gün başına qolar, Nəmərdərdən konar dur demişlər. Həmin monzumənin bu bəndində isə

şairin nəsihətnamə ruhlu səsi-çarçısıma dinləyirik. "Yaman sözün sonu pis şey gətirər" misrasında sonotkar bildirir ki, yaman söz - pis söz dənsimə ki, sonunda pis şey - pis nəticə vər və bundan da həmin monəvi, həm də cismani əzab çəkməli olarsan. "İnsanı ərəzaylı, şeytan öldürər" misrasında isə çox mühüm mətləblərə işarə var: "İnsanı ərəzaylı öldürər" - bu, sözün müstəqim mənasında olar, islamı düşüncəyə görə adamın canını ərəzaylı ad mələyin aldığı ifadə edər. Lakin bu ifadənin ardınca həm də "İnsanı şeytan öldürər" deyir şair. Bununla məcəzi monada oxucusuna söz qandırmaq - fikir anlatmaq istəyir. Axı bundan əvvəlki misradə qeyd etdi ki, yaman sözün sonu pis olar. Yəni yaman - pis söz dənsərsən, mərdməzərə - şeytana ərəc olarsan. Pis söz - bir sözölə, pislik isə mərdməzərə, başqa sözölə, şeytana xas xislətdir. İnsanın qəlbinə şeytan dölər və onun pis-yaman söz dənsiməyə vadar edər. Nəticədə isə pisliklər - acılar gətirir insana bu pis (yaman) sözün fəsadları. Bəs niyə insan ərəzaylı yanaşı şeytan öldürür yazır Haciniyaz?!" Ona görə ki, Əzrayıl mərdmərdənə gəlib adamın canını olındır əyər, cisman həyatına son qoyub öldürür. Şeytan da insanın diri-diri həyatını öldürür, pisliklər-mərdməzərlərə gələ-də-də insanı mənən öldürür. Ona görə də insanı ərəzaylı yanaşı şeytan da öldürür deyir şair. Əbəz deyil ki, son misraları da bu məntiqə uyğun şəkildə davam etdirir: Qayğılı iş bir gün başına qolar, ona görə də nəmərdərdən konar deməyi tövsiyə edir. "Qayğılı iş" dekdə qayğı dölə əzablı-əziyyətli bir iş dərduğün yerdə başına qolə bilər, bunun üçün gərəkdir ki, nəmərdən-şeytandan uzaq qozəsən, nəmərdərdə otunub-durma-yasan. Bu sözlə-ifadəyə müvafiq bir qarğış-məsləmlər var bizim: "başı qaydına qalasan", "Qaydı" sözündə burda qarğış sözünün dildə-deyim zamanı azacıq dəyişikliyə uğramış şəkildir. Yəni qarğışın mənası "baş(nın) qaydına (qayğısına) qalasan" demək olar, kiməsə başının əzab-əziyyətlərə qarçısıma arzulayan qarğış nümunəsidir. Göründüyü kimi, qaraqalpaq xalq ruhunun daşıyıcısı olan Haciniyaz Kosıbay oğlunun şeirləri ilə Azərbaycan xalqının folkloru arasında oxşar paralellər tapmaq yolu ilə də müəyyən incə nüanslara aydınlıq gətirmək olar. Bu da, hər şeydən öcə, hər ki xalqın türk xalqları ailsindən olması ilə bağlı olar, həm də şairin öz şeirlərini doğma ruh üstündə, xəlqi duyğular işığında yazmasını əks etdirir.

Mən yuxarıda, lap başda qeyd etmişdim ki, tərcüməçilərin kitabın sonunda Haciniyazın şeirlərində rast gəlinən bəzi ifadələrə şərh də, izah da verilib. Onlara qız yetirəkən, "tanlamalı" sözünün dilimizdəki qarşılığı olan "seçmə" sözünü diqqətimizə çəkdik. "Tanlamalı" mənə, "donloməli" ifadəsidir, yəni çoxluğun içindədən yaxşı olanı donloməli - seçməli anlamağa uyğun gəlir. Bu da mahiyyətcə "donloməli" olan şeyi həm də yaxşı - seçmə (sayıseçmə) olduğı faktı ortaya qoyur.

Burada bir qəç(quisas) sözünü də diqqətimizə çəkdik. Qisas sözünün Azərbaycan dilindəki qarşılığı ləçə öc ifadəsidir ki, qaraqalpaqda bu söz öç şəkildə işlənir və s. bu kimi uyğun paralellərə ki fayət qədər tapmaq və aparmaq olar.

Professor Nizami Tağısoy qızı dosent Şəbnəm Məmmədovanın tövsiyə və təqdimatları sayəsində tanışlığ tapdığımız qaraqalpaq şairi Haciniyaz Kosıbay oğlunun (Ziyar) poeziyası təkcə monəvi-estetik zövq əslamlar, həm də xalqlarımız arasında köməli monəvi-türk bağları özündə əks etdirir. Nizami müəllimə və Şəbnəm xanım türk xalqları ədəbiyyatına qoşulan yolları magistral yola çevirmələri arzulayırıq!

Şakir ALBALIYEV,
filologiya elmləri doktoru,
dosent